

Εισαγωγή

Εκτιμάται ότι το 2010 οι μετανάστες ανέρχονταν στα 214 εκατομμύρια και εκπροσωπούσαν το 3,1% του παγκόσμιου πληθυσμού. Αν ο ρυθμός αυτός συνεχιστεί, τότε το 2050 αναμένεται να ξεπεράσουν τα 405 εκατομμύρια. Περίπου οι 6 στους 10 μετανάστες ζουν στις αναπτυγμένες χώρες, αναλογία η οποία αντιστοιχεί κατά μέσο όρο στο 10% του συνόλου του πληθυσμού τους (IOM, 2010, σ. 115). Επιπρόσθετα, εκτιμάται ότι κάθε χρόνο πάνω από 5 εκατομμύρια άτομα διασχίζουν τα διεθνή σύνορα για να ζήσουν και να εργαστούν σε κάποια αναπτυγμένη χώρα του Βορρά. Η κινητικότητα των πληθυσμών αποτελεί πλέον μια σημαντική διάσταση της οικονομικής παγκοσμιοποίησης. Παράλληλα, σε κάθε ευκαιρία υπογραμμίζονται τα αναμενόμενα μεγάλα οφέλη για την ανθρώπινη ανάπτυξη από τον περιορισμό των εμποδίων στην κινητικότητα, αλλά και από τη βελτίωση του τρόπου μεταχείρισης των μεταναστών (UNDP, 2009, σ. 3).

Συχνά, σε μερίδα των ΜΜΕ βρίσκουν έδαφος και προβάλλονται στερεότυπα όπως: «Οι μετανάστες κλέβουν τις δουλειές μας» ή «Οι μετανάστες επιβαρύνουν το φορολογούμενο», χρωματίζοντας με μελανά χρώματα τη μετανάστευση και φορτίζοντας αρνητικά την κατάσταση σε περίοδο οικονομικής κρίσης. Σε κάθε περίπτωση, τόσο οι πολιτικοί όσο και οι πολίτες παρακολουθούν με ιδιαίτερο ενδιαφέρον και εντεινόμενη ανησυχία τη σχέση ανάμεσα στην κινητικότητα των πληθυσμών και στις κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις της για τις χώρες υποδοχής, αλλά και τις χώρες αποστολής μεταναστών.

Η μετανάστευση προς την Ευρώπη είναι φαινόμενο το οποίο εκ-

δηλώθηκε κυρίως μετά τον πόλεμο. Στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο σημαντικά μεγέθη μεταναστών ακολούθησαν την αποαποικιοποίηση, ενώ νέα μεταναστευτικά ρεύματα ήρθαν να στηρίξουν την οικονομική ανασυγκρότηση. Ήδη η δεκαετία του 1960 είχε στιγματιστεί από την αθρόα μεταναστευτική ροή περίπου 30 εκατομμυρίων «φιλοξενούμενων» εργατών, καθιστώντας έτσι το μετανάστη τον «έβδομο άνθρωπο», αφού ο 1 στους 7 Ευρωπαίους ήταν ξένος στον τόπο διαμονής του (P. Martin, 1993).

Η πετρελαϊκή κρίση του 1973 προκάλεσε οικονομική ύφεση και επηρέασε καθοριστικά την αλλαγή του σκηνικού. Η περίοδος μετά το 1973 και μέχρι την πτώση των καθεστώτων της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης (1989-1990) χαρακτηρίζεται από «περιοριστική μεταναστευτική πολιτική», καθώς κατά τη διάρκειά της συγκρατήθηκε σημαντικά η μετανάστευση και συνδυάστηκε με ένα σημαντικό ρεύμα παλιννόστησης. Η περιοριστική πολιτική της περιόδου αυτής, αφενός, ενίσχυσε τη μη νόμιμη μετανάστευση και, αφετέρου, οδήγησε έναν διαρκώς αυξανόμενο αριθμό μεταναστών να αναζητήσουν διέξοδο στο πρόβλημά τους μέσω του πολιτικού ασύλου.

Την τελευταία εικοσαετία μια σειρά από παράγοντες, όπως η παγκοσμιοποίηση, η κατάρρευση των καθεστώτων της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης, οι περιφερειακές συγκρούσεις, οι περιβαλλοντικές κρίσεις, η δημογραφική γήρανση και οι μεταβολές στη διάρθρωση της αγοράς εργασίας, άλλαξαν τόσο το ρόλο της Ευρώπης ως χώρου υποδοχής μεταναστών, όσο και την ίδια τη σύνθεση του μεταναστευτικού κύματος. Οι μεταναστευτικές ροές προς την Ευρώπη αυξήθηκαν κατά την περίοδο 2005-2010 σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία (IOM, 2010, σ. 183).

Ειδικότερα, σημαντική αύξηση παρατηρήθηκε στη ροή υπηκόων τρίτων χωρών, οι οποίοι στις αρχές του 2009 ζούσαν ή/και δούλευαν εντός της ΕΕ των 27 και υπολογίζονταν στα 19,9 εκατομμύρια, αντιπροσωπεύοντας το 4% των 499 εκατομμυρίων του συνολικού πληθυσμού της. Αν όμως σε αυτούς προστεθούν οι πολίτες των άλλων κρατών-μελών της, τότε το σύνολο των υπηκόων τρίτων χωρών εντός της Ευρώπης των 27 φτάνει περίπου στα 32 εκατομμύρια και ανέρχεται στο 6,4% του συνολικού πληθυσμού της (Eurostat, 2010).

Σύμφωνα με έναν ευρύτερο ορισμό για τους μετανάστες, που αφορά όσους κατοικούν στην ΕΕ αλλά γεννήθηκαν εκτός των κρατών-μελών της, το 2007 το σύνολό τους εκτινάχθηκε στα 40,7 εκατομμύρια, αντιστοιχώντας στο 8,3% του συνολικού πληθυσμού της Ευρώπης των 27 χωρών (R. Münz, 2008, σ. 29).

Μια σημαντική διάσταση της μετανάστευσης προς την Ευρώπη είναι το αρκετά μεγάλο ποσοστό των μη νόμιμων μεταναστών, που αποτελεί διακριτικό γνώρισμα των σύγχρονων μεταναστευτικών ροών προς τις αναπτυγμένες χώρες. Με βάση επίσημα στοιχεία, 5-10 εκατομμύρια μη νόμιμοι μετανάστες κατοικούν στην Ευρώπη, ενώ κάθε χρόνο προστίθενται σε αυτούς άλλοι 500.000 (Council of Europe, 2010, σ. 6).

Ωστόσο, η μη νόμιμη μετανάστευση είναι έννοια που έχει κατασκευαστεί κοινωνικά και διοικητικά, και στην πραγματικότητα αφορά όσους μετανάστες δεν βρίσκονται σε νόμιμο καθεστώς παραμονής κάποια δεδομένη χρονική στιγμή [F. Düvell (επιμ.), 2006· M. Samers, 2010]. Ο αριθμός των μη νόμιμων μεταναστών έχει μεταβληθεί σημαντικά πολλές φορές τα τελευταία χρόνια, καθώς αρκετές χώρες αποστολής τους, όπως η Βουλγαρία, η Ρουμανία, η Πολωνία και η Λιθουανία, έχουν ενταχθεί στην ΕΕ, ενώ πολλοί από αυτούς έχουν νομιμοποιηθεί με την πάροδο του χρόνου στις χώρες υποδοχής τους (F. Düvell, 2008).

Τα αποτελέσματα μιας πρόσφατης ερευνητικής προσπάθειας για την καταγραφή και αξιολόγηση της μη νόμιμης μετανάστευσης καταδεικνύουν χαμηλότερη αποτίμηση του μεγέθους του πληθυσμού των μη νόμιμων μεταναστών, σύμφωνα με την οποία το 2008 κατοικούσαν περίπου 1,9-3,8 εκατομμύρια μη νόμιμοι μετανάστες στην Ευρώπη (CLANDESTINO, 2009, σ. 4).

Ηερμηνεία της μετανάστευσης προς τη Νότια Ευρώπη

Κατά τη δεκαετία του 1980 οι χώρες της Νότιας Ευρώπης, η Ιταλία, η Ισπανία, η Ελλάδα και η Πορτογαλία, αποτέλεσαν έναν νέο προορισμό για τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς από την Ανατολική

Ευρώπη, τη Λατινική Αμερική και την Αφρική. Από χώρες αποστολής μετατράπηκαν σε χώρες υποδοχής μεταναστών, συνιστώντας αρχικά τον «προθάλαμο» για την επιδίωξη της μετακίνησής τους προς τη Δυτική Ευρώπη και καταλήγοντας στην πορεία να γίνουν ο τελικός προορισμός τους (Ch. Kasimis – A.G. Papadopoulos, 2005).

Κατά την περίοδο 2005-2010 στις χώρες του Νότου σημειώθηκε η σημαντικότερη εισροή μεταναστών (3,4 εκατομμύρια άτομα) στην Ευρώπη, με εκτιμώμενη μέση ετήσια αύξηση του μεταναστευτικού δυναμικού τους κατά 5,2% (IOM, 2010, σ. 184). Υπολογίζεται ότι σήμερα κατοικούν στον ευρωπαϊκό Νότο περίπου 9 εκατομμύρια μετανάστες. Το ποσοστό τους στην Ιταλία είναι σχετικά μικρό και φτάνει στο 4,3% του συνολικού πληθυσμού της, ενώ στην Πορτογαλία και την Ελλάδα ανέρχεται στο 7,3% και 8,8%, αντίστοιχα. Ωστόσο, σύμφωνα με όλες τις εκτιμήσεις, το ποσοστό αυτό στην Ελλάδα ξεπερνά το 10%, ενώ στην Ισπανία αγγίζει το 11% του συνόλου του πληθυσμού της (R. Münz, 2008, σ. 29).

Με βάση πρόσφατα στοιχεία όσον αφορά τον πληθυσμό των μη νόμιμων μεταναστών στη Νότια Ευρώπη κατά το 2008, αυτός κυμαινόταν μεταξύ 800.000 και 1.100.000, ενώ μόνο στην Ελλάδα ποίκιλλε από 172.000 έως 210.000 (CLANDESTINO, 2009, σ. 5).¹

Η σημαντική αύξηση του μεταναστευτικού πληθυσμού στις χώρες της Νότιας Ευρώπης οφείλεται στη γεωγραφική θέση τους, τα εύκολα προσπελάσιμα σύνορά τους και τις εκτεταμένες ακτογραμμές τους. Η προσέλκυση των μεταναστευτικών ροών στον ευρωπαϊκό Νότο και η μετατροπή του σε τελικό προορισμό τους συνδέονται

1. Οι χώρες της Νότιας Ευρώπης έχουν υλοποιήσει προγράμματα νομιμοποίησης των μη νόμιμων μεταναστών, τα οποία περιλαμβάνουν και διαδικασίες επιλεκτικής νομιμοποίησης. Συγκεκριμένα, κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες έχουν υλοποιηθεί δεκαεφτά τέτοια προγράμματα (A. Levinson, 2005· J. Arango – M. Jachimowicz, 2005· K. Koser, 2010), με τα οποία νομιμοποιήθηκε σημαντικός αριθμός μη νόμιμων μεταναστών. Τα προγράμματα αυτά δημιούργησαν τις συνθήκες για τη μείωση του μεγάλου αριθμού μη νόμιμων μεταναστών που «λίμναζαν» στις χώρες υποδοχής, ενώ παράλληλα άμβλυναν την άποψη της κοινής γνώμης ότι οι μη νόμιμοι μετανάστες πλεονάζουν.

παράλληλα με τις σημαντικές αλλαγές που σημειώθηκαν στις χώρες του, αλλαγές οι οποίες και δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την είσοδο και εγκατάσταση των μεταναστών.

Η ένταξη των χωρών αυτών στην ΕΕ, η οικονομική ανάπτυξη που ακολούθησε, η αναδιάρθρωση ορισμένων κλάδων της οικονομίας, ο ανοιχτός χαρακτήρας και η εποχικότητα κάποιων άλλων τομέων, όπως ο τουρισμός, η ναυτιλία και η γεωργία, καθώς και η υψηλή παραοικονομία έπαιξαν καθοριστικό ρόλο. Τα παραπάνω δημιούργησαν νέες ανάγκες σε εργατικό δυναμικό, ενώ και η βελτίωση του βιοτικού και του εκπαιδευτικού επιπέδου των ντόπιων πληθυσμών οδήγησε στην αποχώρησή τους από τις ευκαιριακές, χαμηλά αμειβόμενες και κοινωνικά χαμηλά προσδιοριζόμενες θέσεις εργασίας. Τέλος, ο αδύναμος και χαμηλά χρηματοδοτούμενος μηχανισμός για τη διαχείριση της μετανάστευσης δεν επέτρεψε τον αυστηρό έλεγχο των παράνομων ροών (J. Arango – M. Jachimowicz, 2005).

Για τον R. King (2000) η Νότια Ευρώπη αποτελεί μια «ειδική περίπτωση» του ευρωπαϊκού καπιταλιστικού μοντέλου, που χαρακτηρίζεται από ύστερη εκβιομηχάνιση, μεγάλο αγροτικό και τουριστικό τομέα, κερδοσκοπική αστική ανάπτυξη και διευρυμένη ανεπίσημη οικονομία οικογενειακής μορφής. Τα παραπάνω συμβάλλουν, σύμφωνα με τον King, στη διαμόρφωση ενός νέου μοντέλου μετανάστευσης, που διαφέρει σημαντικά από το αντίστοιχο φορντιστικό της νόμιμης κυρίως μετανάστευσης των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών, η οποία συνδεόταν με την εκβιομηχάνιση χωρών της Βόρειας Ευρώπης όπως η Γερμανία, η Σουηδία, το Ηνωμένο Βασίλειο και η Γαλλία (R. King – E. Zontini, 2000). Αυτό το μοντέλο ονομάζεται από τον King «νοτιοευρωπαϊκό» και έχει κύρια χαρακτηριστικά του την παράνομη μορφή μετανάστευσης, την πολλαπλότητα και την ετερογένεια των εθνικοτήτων που εισέρχονται στη Νότια Ευρώπη, τη διαφορετικής έκτασης συμμετοχή των δύο φύλων (γεγονός που συνδέεται με την εθνικότητα, τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες στη χώρα προέλευσης και τον τύπο απασχόλησης στις χώρες υποδοχής), τη διαφορετική γεωγραφική και κοινωνική προέλευση των μεταναστών και, τέλος, τη συνύπαρξη της μετανάστευσης και

των υψηλών ποσοστών ανεργίας με την υποαπασχόληση στις χώρες υποδοχής (Λ. Λαμπριανίδης – Α. Λυμπεράκη, 2001).

Είναι σημαντικό λοιπόν να μελετηθούν τόσο ο βαθμός στον οποίο οι τέσσερις χώρες της Νότιας Ευρώπης συγκροτούν ένα ενιαίο μοντέλο μετανάστευσης, όσο και οι διαφορές που παρατηρούνται μεταξύ τους και εμποδίζουν τη δημιουργία ενός τέτοιου μοντέλου. Πρόσφατα, έγινε μια προσπάθεια συμπερίληψης στο μοντέλο αυτό και χωρών που εντάχθηκαν αργότερα στην ΕΕ, όπως η Κύπρος, η Μάλτα και η Σλοβενία (R. King – M. Thomson, 2008). Η ιδιαιτερότητα του «νοτιοευρωπαϊκού μοντέλου» έγκειται στα συγκεκριμένα δημογραφικά και κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά, αλλά και στις μεταβολές που παρατηρήθηκαν στις χώρες αυτές και δημιούργησαν τόσο ανάγκες όσο και ευκαιρίες για τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς.

Είναι γεγονός ότι από τη δεκαετία του 1990, παρά τα υψηλά ποσοστά ανεργίας, τα οποία πλησίαζαν το 10%, σε χώρες της Ευρώπης όπως η Ισπανία, η Ιταλία και η Ελλάδα, αυτές εξακολουθούν να προσελκύουν μεγάλους αριθμούς μεταναστών.

Η αναδιάρθρωση της οικονομίας και ο αυξανόμενος ρυθμός ένταξης των γυναικών στην αγορά εργασίας οδήγησαν στη δημιουργία θέσεων απασχόλησης τις οποίες συχνά απορρίπτουν οι ντόπιοι πληθυσμοί. Η προσδοκία απόκτησης «ασφαλούς και αξιοπρεπούς» απασχόλησης έχει ως συνέπεια την απόρριψη θέσεων εργασίας που συνοδεύονται από χαμηλές αμοιβές, σκληρή εργασία και άσχημες συνθήκες. Έτσι, δίνεται χώρος στους νεοεισερχόμενους μετανάστες (R. King, 2000· Λ. Λαμπριανίδης – Α. Λυμπεράκη, 2001· M. Baldwin-Edwards, 2004). Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι στη Νότια Ευρώπη ορισμένες ομάδες ανέργων δεν βρίσκονται σε άμεση ανταγωνιστικότητα με τους μετανάστες στην αγορά εργασίας. Αυτές οι ομάδες του γηγενούς πληθυσμού εκμεταλλεύονται τις ευκαιρίες πρόσβασης στην αγορά εργασίας μόνο εάν η θέση απασχόλησης αντιστοιχεί στην εκπαίδευση, την οικογενειακή και την κοινωνική θέση τους.

Σε ένα τέτοιο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον, οι μετανάστες έρχονται και καλύπτουν τις ανάγκες μιας τμηματοποιημένης, ευέλικτης και συχνά άτυπης αγοράς εργασίας. Καλύπτουν τις «τρύ-

πες» που δημιουργεί ο ντόπιος πληθυσμός. Αυτές οι «τρύπες» είναι, με κοινωνικούς κυρίως και όχι οικονομικούς όρους, καθοριζόμενες και ρυθμιζόμενες (T. Bradley, 1984).

Σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία (K. Hoggart – C. Mendoza, 1999· R. King, 2000), πρόκειται για μια «τμηματοποιημένη» αγορά εργασίας, χαρακτηριζόμενη από ευέλικτες, άτυπες μορφές εργασίας, στις οποίες κυριαρχούν κατά κανόνα οι άσχημες συνθήκες απασχόλησης και οι εργαζόμενοι είναι ουσιαστικά ανασφάλιστοι. Τις θέσεις σε αυτήν τη δευτερεύουσα αγορά εργασίας καταλαμβάνουν οι ανειδίκευτοι και κακοπληρωμένοι εργάτες, οι οποίοι έχουν μικρά περιθώρια εξέλιξης. Ο διαχωρισμός μεταξύ των θέσεων εργασίας στην επίσημη και στην ανεπίσημη/άτυπη αγορά εργασίας οφείλεται στο χαρακτήρα των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων εξουσίας και στις ανισότητες μεταξύ των κοινωνικών φύλων, των κοινωνικών τάξεων και των εθνικότητων (T. Bradley, 1984· J. Peck, 1996). Σε μια τμηματοποιημένη αγορά εργασίας οι μετανάστες καταλαμβάνουν τις πιο επισφαλείς, χαμηλότερα αμειβόμενες, περιθωριακές, υψηλής εκμετάλλευσης θέσεις απασχόλησης. Τα «τμήματα» αυτά της αγοράς εργασίας είναι η γεωργία, οι κατασκευές, η μικρή οικογενειακή βιοτεχνία, ο τουρισμός, το πλανόδιο εμπόριο και οι «κατ' οίκον» υπηρεσίες (Ch. Kasimis – A.G. Papadopoulos, 2005). Αξίζει να προστεθεί ότι όσο οι κανόνες και η λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών ενδυναμώνουν τα δικαιώματα των απασχολουμένων στην επίσημη αγορά εργασίας, τόσο η ανάγκη απασχόλησης του ευέλικτου εργατικού δυναμικού των μεταναστών για τη συντήρηση και διόγκωση της ανεπίσημης αγοράς εργασίας θα γίνεται μεγαλύτερη.

Η τμηματοποίηση της αγοράς εργασίας συνδέεται επίσης με την «εσωτερική» ιεράρχηση των εθνικότητων μεταναστών αλλά και την «αρχαιότητα» των μεταναστευτικών ρευμάτων, σύμφωνα με την οποία οι καλύτερες θέσεις στην αγορά εργασίας αναθέτονται σταδιακά στους «παλαιότερους» μετανάστες, ενώ οι σχετικά χειρότερες θέσεις, όσον αφορά το μισθό, τις συνθήκες εργασίας και την ασφάλιση, απομένουν και δίνονται ή, καλύτερα, παραχωρούνται στους «νεότερους», και συχνά μη νόμιμους, μετανάστες (A.G. Papadopoulos, 2009).